

ПАНЯЦІЙНАЯ БАЗА КАНЦЭПТУ «СТАРАСЦЬ» У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Вывучэнне канцэпту як адзінкі моўнай карціны свету патрабуе перадусім прааналізаваць спосабы і сродкі яго вербальнай рэпрэзентацыі ў мове, а выяўленне паняційных прыкмет канцэпту звяртае нас да вывучэння і аналізу слоўнікавых дэфініцый выяўленых папярэдне ключавых лексем, якія вербалізуюць канцэпт. Гэтую так званую інтэлектуальную частку канцэпту даследчыкі часта называюць паняційнай базай, або інфармацыйным зместам. У дадзенай публікацыі аб'ектам нашага даследавання будзе паняційная база канцэпту «старасць» у беларускай мове.

Паводле «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы», *старасцю* называюць перыяд жыцця «пасля сталасці, калі паступова адбываецца аслабленне дзейнасці арганізма» [7, с. 309]. Праз падбор антонімаў падае паняцце *старасці* «Толковый словарь живого великорусского языка» У.І. Даля: «Старый человек, противополо. молодой и средовой, преклонных лет» [2, с. 528]. Згодна з энцыклапедычнымі даведнікамі, старасць — «перыяд жыцця чалавека, які прыходзіць на змену сталасці, вынік працэсу старэння. Гэтаму перыяду ўласціва пагаршэнне здароўя, разумовых здольнасцяў, згасанне функцый арганізма» [5]. Вікіпедыя называе старасцю чалавечы ўзрост 75–90 гадоў [5]. Згодна ж з традыцыйным народным светаўспрыманнем беларусаў, старасць пачыналася ўжо з 40–50 гадоў і служыла падсумаваннем вынікаў усяго жыцця: *Пытае старасць, што прыгатавала маладосць; Да 20 гадоў не вырас, да 30 не ўмён, да 40 калі не жанаты, а да 50 не багаты, то нічога ад яго не чакай, так і памрэ.* Існавала ў беларусаў і меркаванне, згодна з якім пачатак старасці пачынала жаніцьба малодшага з дзяцей, хаця дзядулем і бабуляй бацькі становіліся раней, калі нараджалася немаўля ў старэйшага сына альбо дачкі [1]. У апошнім выпадку пры вызначэнні ўзросту чалавека дамінантным становіўся сацыяльны фактар, што абумоўлена высокім сям'ятычным статусам сям'і ў народнай свядомасці.

Для глыбокага асэнсавання паняційнай базы канцэпту неабходна прааналізаваць яго першапачатковыя формы замацавання ў моўнай свядомасці чалавека, а значыць, устанавіць яго этымон і параўнаць з сучаснай формай і значэннем слова, што дазволіць нам прасачыць станаўленне канцэпту ў дыяхраніі лінгвакультуры. Так, слова *старасць* з'яўляецца суфіксальным дэрыватам ад прыметніка *стары*, які ўзыходзіць у сваю чаргу да праславянскага **starъ*. Згодна з этымалагічным слоўнікам беларускай мовы, «прасл. **starъ* ‘стары’ з’яўляецца архаічным прыметнікам з суф. **-rъ* ад дзеяслова **stati* ‘стаць’; гл. Борысь, 577–578. Роднасныя літ. *stóras* ‘тоўсты, аб’ёмны’, ст.-ісл. *stórr* ‘вялікі, дужы, важны, мужны’; з іншай ступенню вакалізму: ст.-інд. *sthírás* ‘моцны’ (Фасмер, 3, 747 з літ-рай). Борысь (там жа) з улікам семантыкі і.-е. паралеляў прапаноўвае наступны шлях семантычнага развіцця славянскага **starъ*: ‘сталы, моцны’ → ‘той, які знаходзіцца ў поўнай сіле, дужы’ → ‘немалады, стары’; уласна, гэта семантычная інавацыя, якая часткова выцесніла прыметнік **věťxъ* (...ветхі). <...> Паводле Мартынава (Язык, 84–85), семантычны зрух у праславянскай ‘вялікі, моцны’ → ‘стары’ адбыўся пад уплывам **matorъ* ‘сталы, стары’ — пракнікнення з італійскіх моў, параўн. з лац. *mātūrus* ‘спелы, стары’, ... *мацёры*» [10, с. 293].

Такім чынам атрымліваецца, што першапачаткова ў слове “стары” адсутнічала сема ‘састарэлы чалавек’, якая прысутнічае ў сучасным значэнні слова, гэта семантычная інавацыя, якая часткова выцесніла з ужытку прыметнік «ветхі» і па адной з версій узнікла пад уплывам запазычання з італійскіх моў, якое суадносіцца з сучасным беларускім «мацёры», што азначала раней ‘дарослы, сталы, чалавек у сталых гадах, стары, спелы’, а ў сучаснай беларускай мове рэалізуе наступныя значэнні: «1. Сталы, поўны сіл (пра жывёлу). *М. воўк*. 2. *перан*. Вопытны. *М. шпіён*. 3. *перан*. Непаўнапраўны, закаранелы. *М. бюракрат*» [6, с. 339]. Згодна з этымалагічным слоўнікам беларускай мовы, «ст.-сл. **матерство** ‘старасць, спаракнеласць’, прасл. *matarъ, materъ* (БЕР, 3, 686–687), *matorъ* ‘дарослы, стары’ ў суадносінах з прасл. *starъ* ‘стары’ семантычна пераразмеркавалася ў ‘вялікі, моцны’» [13, с. 275].

Як было адзначана вышэй і згодна з дадзенымі этымалагічнага слоўніка беларускай мовы, са значэннямі ‘стары, старажытны, старадаўні, трухлявы’ ўжываўся раней прыметнік *vetxi*: «ст.-слав. *věťxъ*. Прасл. *vetъxъ*. Мае і.-е. адпаведнікі: літ. *vėtušas* ‘стары, састарэлы’, лат. *vecs* ‘стары, старажытны, старадаўні’, лац. *vetus, vetus-tus* ‘састарэлы’ ... <...>. Рэканструюецца як і.-е. **uetuso-* (*wetuso-*) ‘стары, састарэлы’» [11, с. 107]. У тлумачальным слоўніку сучаснай беларускай літаратурнай мовы прыметнік “ветхі” ўжо не фіксуецца, аднак варта, мяркуючы, тут узгадаць слова *ветах*, што абазначае «месяц у апошняй квадра, на зыходзе» [6, с. 111]. Дарэчы, этымалагічны слоўнік беларускай мовы засведчыў таксама слова *старык* са значэннем ‘месяц на сходзе’ [10, с. 294]. Такія звесткі лінгвістычных слоўнікаў цалкам карэлююць з асэнсаваннем старасці ў яе суадносінах з квадрамі месяца ў этнакультурнай прасторы

беларусаў. Згадаем хаця б наступныя павер'і: «*Хто на маладзіку радзіўся, таму ніколі старасці німа*» і «*Хто на сходніх днёх родзіцца, той хутко старэе*» [3, с. 113–114].

Для намінацыі суб'ектаў старасці ў беларускай літаратурнай і дыялектнай мове існуе вялікая колькасць разнастайных лексем і апісальных зваротаў. Так, да агульнанародных, літаратурных адносяцца наступныя: *стары, састарэлы, пажылы* (які пачынае старэць, немалады), *чалавек сталага ўзросту, чалавек састарэлага ўзросту, старызна* (разм., іран.) і да т. п. Акрамя таго, беларускай мове вядома і вялікая колькасць дыялектных намінацый асоб састарэлага ўзросту, якія фіксуюцца ў адпаведных слоўніках: *старэзны, старэнны, старынны, старое* (н. род), *стар'ё* (н. род), *староце* (н. род), *прыстарэлы, старэцкі, старуткі, старучы, старкаваты, астаркаваты, старадны, старадрэўні, далетні, даўні, векшы, драхлы, лядаты, лядашчы, падошлы, застары* (вельмі стары чалавек), *прыстары* (вельмі стары чалавек) [8, с. 31]. Чалавека, які толькі пачынае старэць, беларусы называюць наступным чынам: «*пажылы, пажылы, паджылы, паджылы, аджылы, аджылы, жылы, падбылы, ста́лы, пастары, старкавы, падстаркаваты, задзядзёлы, паўдзядзёлы, удзядзёлы*» [8, с. 31–32].

Вельмі частотнымі ў маўленчай практыцы беларускага народа пры звароце да асоб пажылога ўзросту з'яўляюцца намінацыі *дзед* і *баба*, якія ў тым ліку актуалізуюць і іх сацыяльны статус, і месца ў сваяцка-родавых стасунках. Этымалогію названых слоў спецыялісты ўзводзяць да дзіцячай мовы: «Дзед. Прасл. **dēdъ* — форма з рэдуплікацыяй (якая назіраецца і ў словах **baba, *tata*), але з пэўнымі асаблівасцямі (экспрэсіўнасць утварэння)» [12, с. 132]; «Баба 'старая жанчына; бабка, бабуля; павітуха; жанчына наогул'. Прасл. **baba*. <...> Мабыць, усе гэтыя словы па паходжанню з дзіцячай мовы. <...> Відаць, прасл. **baba* 'бабуля' замяніла больш старое (з і.-е. сувязямі) прасл. *ova* 'тс' (параўн. в.-луж. *wowka*)» [9, с. 245].

Актыўна функцыянуючы ў мове, словы *баба* (*бабка*) і *дзед* расшырылі сваю семантыку і сталі мнагазначнымі, а таксама маюць шэраг аманімічных з імі лексем, паходжанне якіх некаторыя даследчыкі звязваюць якраз з намінацыямі асоб састарэлага ўзросту.

Існуюць шматлікія (цікавыя як у семантычным, так і ў словаўтваральным плане) дыялектныя найменні бабы і дзеда як людзей састарэлага ўзросту: *баба, бабка, бабіца, бабуля, бабуса, бабуха, бабухна, бабушкера, бабушкерыца, батця, дзед, дзедуга, дзедзень, дзедзька, дзедзюга, дзедзюган, дзедзюхна, дзедзя, дзядок, дзядуленька, дзядулька, дзядуля, выстар, выстарак, перастарак, перастарыца, старавіна, старац, старая, старка, старліна, старлыбіна, старман, старпёр, старушак, старушка, старушонка, старушоначка, старуха, стары, старушонак, старызна, старык, старына, старынушка, старычок, старэча* [8, с. 27, 29]. У аснову матывацыі найменняў старых людзей маглі быць пакладзены іх знешнія характарыстыкі, напрыклад, маршчыны і сівыя валасы — *маршчак, сівак*,

сівачок, сівіца, сівуха. На аснове пэўнай знешняй або ўнутранай, якаснай суаднесенасці старых з прадметамі побытавага карыстання першым даваліся назвы кшталту *карга, качарга, корга старая, старога лесу качарга* [8, с. 27–28]. У адным шэрагу з намінацыямі старога дзеда *пнём, кустом* стаяць назвы *корч, карчак, карчага* [8, с. 27–28] (падкрэсліваюцца нерухомасць, статыка, заскарузласць і інш.).

Цікава, што для наймення вельмі старых людзей выкарыстоўваюцца дыялектныя лексемы *перастарак, перастарыца*, якія падразумяваюць існаванне дзеяслова *перастарэць* — ‘перайсці межы старасці’. У сучаснай беларускай літаратурнай мове можна знайсці адпаведнік названым лексемам — *доўгажыхар*, які, аднак, відавочна мае станоўчую канатацыю ў процілегласць адмоўнай афарбоўцы прыведзеных дыялектных назваў.

Аналіз слоўнікавых дэфініцый ключавых лексем, якія рэпрэзентуюць канцэпт «старасць» у беларускай мове, дазволіў нам вылучыць наступныя паняццёвыя прыкметы аналізуемага канцэпту: 1) узрост, 2) перыяд жыцця, які наступае пасля сталасці, 3) аслабленне дзейнасці арганізма. Акрамя таго, старасць — гэта вынік працэсу старэння; перыяду старасці, як правіла, уласціва пагаршэнне здароўя, разумовых здольнасцяў, згасанне функцый арганізма. Як бачым, даныя, заключаныя ў лексікаграфічных апісаннях адпаведных слоў, адзначаюць найперш фізіялагічныя прыкметы старасці: яны звязаны са згасаннем функцый арганізма, а таму так або інакш указваюць на мінусы гэтага перыяду жыцця і імпліцытна ўтрымліваюць яго адмоўную ацэнку.

Аднак варта адзначыць, што ў народным разуменні сталы век мае не толькі свае мінусы, але і вартасці: старасць — «ня толькі ўзроставы адрэзак, што набліжае да канца жыцця, але пэўная катэгорыя, напоўненая асаблівымі сакральнымі сэнсамі. Адыход ад актыўнай гаспадарчай дзейнасці суправаджаўся ўзмацненнем духоўнага складніка старога чалавека, калі ягоны сацыяльны статус ня проста падвышаўся, але ўваходзіў у плашчыню маральнага і каштоўнаснага»; «як сівабароды стары выяўляецца мудрэц, і сьвятыя-дарадцы, і нават сам Бог, што хадзіў калісь па вёсках ад хаты да хаты ды сачыў за парадкам» [1]. Старасць называюць *узростам мудрасці*, хоць варта адзначыць і тое, што сама па сабе старасць, бяспрэчна, не з’яўляецца перадумовай мудрасці, у большай ступені перадумовай мудрасці з’яўляецца перажыванне і перапрацоўка чалавекам жыццёвых падзей і набыццё праз тое спрактыкаванасці і досведу. Найважнейшая сацыяльная функцыя старых людзей — быць мудрасцю роду і выходца будучыя пакаленні.

ЛІТАРАТУРА

1. Валодзіна, Т.В., Ракіцкі, В. Старасць і старыя [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: <http://www.svaboda.org/content/transcript/788105.html>. — Дата доступу: 27.12.2014.
2. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: современное написание: в 4 т. Т. 4. — М., 2006.
3. Жыцця адвечны лад: беларускія народныя прыкметы і павер’і / уклад., прадм., пераклад, бібл. У. Васілевіча. — Кн. 2. — Мінск, 2010.

4. Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. — Мінск, 2011.
5. Старасць [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: <http://be.wikipedia.org/wiki/старасць> — Дата доступу: 14.01.2015.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. — 4-е выд. — Мінск, 2005.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Т. 5, кн. 1 / пад рэд. К. Крапівы. — Мінск, 1983.
8. Чалавек: тэматычны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; склад. В. Дз. Астрэйка [і інш.]; навук. рэд. А. А. Крывіцкі, Л. П. Кунцэвіч. — Мінск, 2006.
9. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1. / уклад. В. У. Мартынаў, А. Я. Супрун, Г. А. Цыхун і інш.; рэд. В. У. Мартынаў. — Мінск, 1978.
10. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 12. / уклад. Р. М. Малько, Г. А. Цыхун; гал. рэд. Г. А. Цыхун. — Мінск, 2008.
11. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 2. / уклад. А. Я. Міхневіч, Р. В. Краўчук, І. І. Лучыц-Федарэц і інш.; рэд. В. У. Мартынаў. — Мінск, 1978.
12. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 3. / уклад. Р. В. Краўчук, В. У. Мартынаў, А. Я. Супрун, Н. В. Івашына; рэд. В. У. Мартынаў. — Мінск, 1985.
13. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 6. / уклад. І. І. Лучыц-Федарэц; рэд. В. У. Мартынаў. — Мінск, 1990.